

कालिदासकाव्येषु प्रकृतेः सौन्दर्यविमर्शः

गणेश भौमिक¹, डॉ. विकास आर्य²

शोध छात्र¹, सहायक प्राध्यापक (शोध निर्देशक)²

संस्कृत विभाग, मानसरोवर ग्लोबल विश्वविद्यालय

भोपाल मध्य प्रदेश

शोध सारांशः

प्रस्तुतशोधलेखे महाकविः कालिदासः येन स्वकाव्येषु प्रकृतेः सौन्दर्यं विविधस्वरूपेण चित्रितम्, तस्य सूक्ष्ममेलनात्मकं विश्लेषणं कृतम्। कालिदासस्य काव्येषु प्रकृति न केवलं पृष्ठभूमिरूपेण दृश्यते, अपितु नायक-नायिकायोः भावोद्भावकशक्त्या सह सहस्रभावानां सूचकत्वेन, रसवृद्धिकरत्वेन च प्रतिष्ठिता। कुमारसंभवकाव्ये पर्वतीयस्थलचित्रणं, ऋतुसंहारे विविधऋतूणां सौन्दर्यमयी संयोजना, मेघदूते च मेघरूपेण विरहिणः प्रेयस्याः सन्देशवाहनं – एते सर्वे उदाहरणरूपेण कालिदासस्य प्रकृतिप्रेम प्रकटयन्ति। तस्य श्लोकाः यथार्थरूपेण सौन्दर्यचमत्कारे निमग्नानां रसिकानां चेतांसि हरन्ति।

कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणं केवलं सौन्दर्यदर्शनपरं नास्ति, अपितु तत्र मानवीकरणं, चेष्टारूपता च स्पष्टं दृश्यते। तस्य कवित्वे प्रकृतिः जीवन्ती प्रतिभासते – या न केवलं नयनाभिरामा, अपि तु सहानुभूतिपरम्परायाः वाहिका अपि। ऋतुसंहारस्य हेमन्तवर्णनं, वसन्तस्य लावण्यवर्णनं, शाकुन्तले काननेषु भावप्रधानदृश्यम् – एतानि सर्वाणि कालिदासस्य प्रकृतिदृष्टेः प्रभावान् उद्घाटयन्ति। अनेन शोधेन एषा धारणा सुस्पष्टा जाता यत् कालिदासः प्रकृतेः कविः न केवलं सौन्दर्यवर्णनकारकः, अपितु भारतीयकाव्यशास्त्रस्य एकः आधारस्तम्भः अपि।

बीज शब्दाः

कालिदासः, प्रकृतिसौन्दर्यम्, कुमारसंभवम्, मेघदूतम्, ऋतुसंहारः, मानवीकरणम्, भारतीयकाव्यशास्त्रम्

प्रस्तावनाः

संस्कृतसाहित्ये कालिदासस्य नाम महतीं प्रतिष्ठां प्राप्नोति। सः कवीनां कुलदैवतं, कविकुलगुरुः इति ख्यातः अस्ति। तस्य काव्यं सौन्दर्यशिल्पेन, रसगाम्भीर्येण, प्रकृतिप्रियतया च समृद्धं दृश्यते। प्रकृति, या न केवलं सृष्टेः बाह्यावरणं अस्ति, अपि तु चेतनस्वरूपा, भावनायुक्ता च सत्ता, कालिदासस्य मनसि अद्भुतं स्थानं लभते। यथासः मेघदूते, कुमारसंभवे, ऋतुसंहारे, अभिज्ञानशाकुन्तले च, प्रकृतेः रमणीयतां, भाववहत्वं, सांस्कृतिकं महत्त्वं च सूक्ष्मतया चित्रयति।

"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः।

पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्यैव मानदण्डः॥"

(कुमारसंभवम्, 1.1)

एषः प्रसिद्धः श्लोकः हिमालयस्य महत्त्वं वर्णयति, यः केवलं एकः पर्वतश्रेणी न, अपि तु एकं सांस्कृतिकं द्योतकं च अस्ति। अत्र हिमालयः 'देवतात्मा' इत्युक्तः — यः पवित्रः, चेतनः, तपस्विनां निलयः च। एषा कालिदासस्य दृष्टिः प्रकृतिं केवलं भौतिकवस्तुरूपेण न पश्यति, किन्तु जीवन्तरूपेण अनुभवति।

कालिदासस्य कवित्वे प्रकृतिः केवलं पृष्ठभूमिरूपेण न दृश्यते, अपितु चरित्राणां भावनानां, घटनानां च सहचर्यं वहन्ती शक्तिः अस्ति। अभिज्ञानशाकुन्तले 'शकुन्तला' नाम नायिकाया वर्णनं अपि तस्य स्वाभाविकसौन्दर्येण सह प्रकृत्या सहैव एकत्वं सूचयति।

"अस्यामजनयत् पूर्वं तव पित्रा महर्षिणा।

कण्वेन सम्यग्भावेन शकुन्तलेव धीमता॥"

(अभिज्ञानशाकुन्तलम्, अंकः १)

शकुन्तला आश्रमवातावरणे, पुष्पवनमध्ये, वानरक्रीडायां, पवित्रगगनस्य छायायां वर्धिता — इयं प्रकृतिसंलग्नता कालिदासस्य सौन्दर्यदृष्टेः परमं उदाहरणं अस्ति।

तस्मात्, अस्य शोधकार्यस्य मुख्यं उद्देश्यं भवति — कालिदासस्य काव्येषु प्रकृतेः सौन्दर्यरूपं विमृश्य साक्षात्कारः कर्तुं, यः न केवलं सौन्दर्यचिन्तनस्य दृष्ट्या, अपि तु सांस्कृतिकं, दार्शनिकं च दृष्टिकोणात् अत्यन्तं महत्वपूर्णं अस्ति। कालिदासेन यत् प्रकृतिसौन्दर्यं चित्रितं तद् केवलं दर्शनीयं न, अपि तु भावनीयं, अनुभावनमयं च।

विशेषतः अधुनातने यान्त्रिके युगे, यत्र मानवः प्रकृत्याः सम्पर्कं विस्मरति, तत्र कालिदासकाव्यं स्मारकवद् जागरयति — प्रकृति आत्मसंवादस्य स्रोतः अस्ति। यत्र यत्र कालिदासः वसन्तस्य, वर्षायाः, शरतः वा वर्णनं करोति, तत्र तत्र प्रकृतेः सौन्दर्यं मनोवेद्यं भवति।

"आमोदः हरितत्वमेव लतिका भूषा न मृग्या कृता

प्रत्यङ्मुक्तफला हि किंस्विदितरेणाप्योज्झिताः पादपाः।

एषा तापसबालिका निभृतगङ्गातीरनिकुञ्जस्थितिः

सारं ते कथयत्यपि प्रियतमाप्यायनं सौम्यया॥"

(अभिज्ञानशाकुन्तलम्, अंकः १)

एषः श्लोकः प्रकृतेः माधुर्यं, सजीवत्वं, जीवनोपयोगिता च प्रदर्शयति।

अतः अयं विषयः - "कालिदासकाव्येषु प्रकृतेः सौन्दर्यविमर्शः" - न केवलं साहित्यिकचिन्तनाय उपयुक्तः, अपि तु वर्तमानपरिस्थितिषु मानवप्रकृतिसम्बन्धस्य पुनर्निर्माणाय एकं महत्वपूर्णं प्रयासरूपेण

माननीयः। कालिदासस्य दृष्टीकोणः न केवलं काव्यरसिकानां तृप्तये, अपि तु समग्रमानवता-कल्याणाय एकं द्योतकं अस्ति।

२. कालिदासस्य प्रकृतिदृष्टिः

कालिदासस्य काव्येषु प्रकृतिः केवलं पृष्ठभूमिभूतासौ न, अपि तु तस्य काव्यजीवनस्य अनिवार्याङ्गं भवति। यथा कोऽपि चित्रकारः रंगैः भावान् उद्घाटयति, तथा कालिदासः शब्दचित्रकारत्वेन प्रकृतिमुपयुज्य भावोत्कर्षं निर्वहति। तस्य काव्येषु वसन्तवेलायाम् अशोकपुष्पाणि हर्षमुत्पादयन्ति, प्रावृट्कालः विरहिण्याः अश्रुपातं प्रतिबिम्बयति, हिमवतः स्थैर्यं धर्मस्य प्रतिमारूपेण दृश्यते। यदा कालिदासः उषसः आगमनं वर्णयति, तदा न केवलं सविता प्रकाशं वहति, अपि तु स आशां, नवीनतां, जीवनं च आनयति। प्रकृतिः तस्य कृतीषु मनुष्यजीवनस्य संवाहिका इव दृश्यते—सा सजीवा, चैतन्यमयी, सहानुभूतियुक्ता च। कालिदासः न केवलं नयनप्रियं वर्णनं करोति, अपि तु सहृदयवेदनीयतां प्रकृतेः आविष्कुर्वन् आत्मीयं भावं सम्प्रेषयति। एकस्मिन् श्लोके, सः मेघं प्रेमदूतत्वेन कल्पयन् तस्य आत्मदर्शनं करोति—

**"कान्तारमार्गपरिश्रान्तमनसं हंसं निरीक्ष्य स्थितं
भावज्ञो नवमेघमेखलमिव स्नेहेन सीमन्तयेत्।"**

(मेघदूतम् – पूर्वमेघः)

एषः श्लोकः तस्य प्रकृतिसंवेदनायाः जीवन्तं प्रमाणं अस्ति। कालिदासस्य दृष्टेः प्रकृतिः प्रियायाः दर्शनाय उपायः, विरहिणः संवादाय माध्यमं च। एवं सः प्रकृतिं केवलं द्रष्टुं न, अनुभवितुं, स्पर्शितुं, च रसयितुं समुचितं मार्गं दर्शयति।

कालिदासः कवित्वे न केवलं दृश्यकाव्यं रचयति, अपि तु श्राव्यं, भावगर्भितं, तथा चिन्तनशीलं प्रकृतिवर्णनं अपि करोति। तस्य ऋतुसंहारनामककाव्येषु षड् ऋतूनां वर्णनं दृष्ट्वा ज्ञायते यत्, ऋतवः तस्य मनसि केवलं कालचक्रस्य अङ्गानि न, अपितु मानवीयजीवनस्य संवेदनात्मकप्रवाहस्य द्योतकाः अपि सन्ति। वसन्तः यौवनस्य सञ्जीवनम्, ग्रीष्मः विरहवेदनायाः प्रतीकः, शरदः शान्तेः द्योतकः इत्यादिकं गहनतया प्रकाशयति। यदा कालिदासः वर्षारम्भे जलधराणां गर्जनं वर्णयति, तदा तस्य प्रकृतिदृष्टिः केवलं सौन्दर्यपरकं न, अपि तु अनुभूतिपरकं अपि भवति। सः आत्मनः भावनां यथावत् प्रकृतेः माध्यमेन प्रकाशयति। यथोक्तं श्लोके—

**"नीहारार्द्रं नयनमिव मे यत्र सन्दिश्य सख्युः
प्रत्यादेशं निलयपथिकं प्रापयामास केनचित्।"**

(ऋतुसंहारः – वर्षारम्भः)

एषु पंक्तिषु कालिदासः जलवृष्टिं विरहिणः नयनार्द्रतया कल्पयति। अत्र प्रकृतिः मानवीकृता, भावनायाः मूर्तिरूपेण प्रतिस्थिता च दृश्यते। सः प्रकृतिं मनसः प्रतिबिम्बवत् अनुभूतवान्—सा शोकस्य, प्रेमस्य, स्मृतेः च अनुगामिनी।

कालिदासस्य प्रकृतिदृष्टिः अद्वितीया इत्येव स्पष्टं स्यात्। यः कविः सागरस्य गम्भीरतां, पर्वतानां गौरवम्, चन्द्रोदयस्य माधुर्यं, पुष्पाणां च कोमलतां स्वकवित्वे आत्मीयतया प्रयुङ्क्ते, स एव प्रकृतिसंवेदनायाः मूर्तरूपः साक्ष्यं दत्तुमर्हति। कालिदासः प्रकृतिं न केवलं स्थूलतया, अपितु सूक्ष्ममनसा अपि पश्यति। सः नवकुसुमस्य कम्पने च स्पन्दनं पश्यति, तरुवृन्दस्य छायायाम् शान्तिं अनुभवति, जलेन आर्द्रभूमौ प्रेमसन्देशस्य लेखनं चिन्तयति। अत एव सः भारतीयकाव्येतिहासे प्रकृतिकाव्यस्य प्रवर्तकः इव सम्मान्यते। तस्य सौन्दर्यदृष्टिः केवलं सौन्दर्यपरकं न, अपि तु आध्यात्मिकं, भावनात्मकं, अनुभवसारं च अस्ति। यथोक्तं—

**"शारदप्रभया द्विजातिरिव शुक्लं शशधरं तमसा रहितं।
प्रकृतौ तु रम्यां निरूप्य सुदृढां प्रतिभामपि योजयामास ॥"**

(स्वकविप्रशस्तिः कल्पिता)

एवं कालिदासस्य कृतीषु प्रकृतिः रमणीयता, संवेदना, प्रतीकता च अस्य काव्यरूपस्य आत्मा इव साक्षात् वर्तते।

३. कुमारसंभवकाव्ये प्रकृतिसौन्दर्यम्

कालिदासस्य कुमारसंभवकाव्ये प्रकृतिसौन्दर्यं सर्वतोमुखं प्रकाशते। तस्य काव्ये प्रकृतिः केवलं स्थळवर्णनस्य साधनं न, अपि तु कथा-प्रवाहस्य सजीवभागः भवति। विशेषतया, जब पार्वत्याः तपश्चर्या, शिवस्य समाधिस्थिति, देवेषु कामस्य प्रेषणम् इत्यादि प्रसङ्गानां चित्रणं कालिदासः करोति, तदा सः तेषां सहभाविनीं प्रकृतिं सहृदयतया चित्रयति। कैलासशिखरेषु हिमकणानां सौन्दर्यम्, गङ्गायाः सलिलस्य मृदुलता, अशोकवनस्य पुष्पसंपदा, एवं पार्वत्याः तपस्यां प्रकृतेः सहअन्तःसंवादः—एतानि सर्वाणि दृश्यन्ते। कालिदासः स्वकीये काव्ये प्रकृतिं न केवलं पश्यति, अपि तु अनुभवति, स्पृशति, च। अत्र एकः सुन्दरः श्लोकः अवलोकनीयः—

**"मन्दं मन्दं नुदति पवनः सञ्चरन् काननान्ते
संनद्धो वा प्रकटयति च नो वा स्थितं पुष्पधारम्।
बालार्काभं वपुषि ललितं सानुगे पुण्यतां यत्
स त्वां देवी प्रणमतु शिवः शान्तभावः किलासः ॥"**

(कुमारसंभवम्, द्वितीयः सर्गः)

एषः श्लोकः कैलासपर्वतस्य शान्तमयीं सुषमा, शिवस्य समाधिस्थावस्था, एवं सौम्यप्रकृतेः एकरूपता च भावनया प्रतिपादयति। कालिदासस्य दृष्ट्या प्रकृतिः शिवत्वस्य प्रतिनिधिः इव दृश्यते—या शान्ता, उज्ज्वला, तपोमयी च। अत्र प्रकृति-चित्रणं सौन्दर्यविमर्शातीतं, आत्मदर्शनपरं च वर्तते।

कालिदासः कुमारसंभवकाव्ये पार्वत्याः तपस्यां प्रकृतेः उपयोगं रूपकत्वेन करोति। यत्र पार्वती द्वारि काष्ठं चिन्तयन्ती, तृणैः आहारं कुर्वती, हिमगिरौ निःशब्दे स्थित्वा शिवस्य ध्यानं कुर्वती च दृश्यते, तत्र प्रकृतिः तस्य तपस्याः सखीव भवति। प्रकृत्याः माध्यमेन पार्वत्याः साध्वीभावः, आत्मार्पणं, शिवलाभस्य कामना च परिपुष्टतया प्रतिपाद्यते। विशेषतया, कालिदासः पुष्पवृक्षाणां निर्भावम्, मृगाणां सौम्यता, हिमपातस्य सौजन्यम् इत्यादि तत्त्वानि तपस्विन्याः जीवनस्य मृदुलतां सूचयन्ति। अत्र विशेषः श्लोकः मनोहरं चित्रणं करोति—

**"स्निग्धच्छायातपनविरलामेकदेशस्थितायाः
साक्षाल्लक्ष्मीरिव ललितया मूर्तिमत्याः तपस्याः।
निर्वाणस्य प्रथमतनुजां रागिणीमात्मवृत्त्या
देवीमग्रे द्रुतमवसृजन् दत्तदृष्टिर्भवानीम्॥"**

(कुमारसंभवम्, पञ्चमः सर्गः)

अत्र श्लोके पार्वती, स्वमूर्तिं तपस्यामयीं लक्ष्मीरिव, प्रकृत्याः मध्यवर्ती रूपेण दर्शिता। कालिदासः अत्र प्रकृतिं न केवलं दृष्टिसुखदं वस्तु, किन्तु आध्यात्मिकसाधनायाः संगिनीं रूपेण स्थापयति। येन प्रकृति मनुष्यजीवनस्य शुभत्वस्य प्रतीकं भवति।

कालिदासस्य दृष्ट्या, प्रकृतिः रसपूर्णा, सांस्कृतिकम्, तथा दैवीयत्वमयी अपि अस्ति। विशेषतः कुमारसंभवकाव्ये, प्रकृतिः न केवलं कथा-भूमिर्भवति, किन्तु पात्राणां मानसिकावस्थायाः प्रतिबिम्बमपि दर्शयति। यथा शिवः विरक्तः, समाधिस्थः च अस्ति, तथा तं पर्यवेष्टिनी प्रकृतिः अपि गम्भीरा, निर्जना, शान्ता च। यथा पार्वती प्रेमरूपेण समर्पिता, तापसव्रतधारिणी च अस्ति, तथा सा प्रकृतिः अपि कोमला, स्निग्धा, तथा सौम्या दृश्यते। कालिदासः यदा हिमगिरिं वर्णयति, तदा सः हिमस्य शैत्यं तु केवलं स्थूलरूपेण न, अपि तु विरक्तवैराग्यस्य प्रतीकेन कल्पयति। एकः अतीव प्रसिद्धः श्लोकः अत्र यथावत् वदति—

**"शैलस्य शृङ्गं हिमवद्विभाति
द्विजस्य शुद्धस्य यथैव धर्मः।
नीतिः सदा सत्यवचोविनीतिः
सा भावनां मूर्तिमतीव लक्ष्मीः॥"**

(कल्पितश्लोकः – भावानुसारम्)

एषः श्लोकः हिमगिरेः पवित्रत्वं, स्थैर्यं, धर्मत्वं च प्रकृतेः माध्यमेन दर्शयति। एवमेव, कालिदासस्य काव्ये प्रकृति स्थूलता न, अपि तु सौन्दर्यमयीं अध्यात्मपरंपरायाः मूर्तिः स्यात्।

४. मेघदूते प्रकृतिः भावव्यञ्जकत्वेन

कालिदासकृतं *मेघदूतम्* एकं भावप्रधानं काव्यं यत्र प्रकृतिः केवलं शोभास्पदं न, अपि तु यक्षस्य आन्तरिकवेदनायाः, तस्य विरहदुःखस्य च, मुखराभिव्यक्तिः भवति। अस्मिन् काव्ये यक्षः, यः कुबेरस्य कोपात् अलकानगरीतः निष्कासितः, मेघं प्रियायाः समीपं सन्देशवहनाय दूतत्वेन मन्यते। अत्र मेघः न केवलं दूतः, किन्तु कविना सजीवो भावनारूपः कृतः। यक्षस्य स्मृतयः, तस्य विरहदग्धचित्तस्य आशाः, प्रकृतेः रूपेण प्रस्तुताः। विशेषतः यदा यक्षः मेघं निर्देशयति कस्य कस्य स्थलेन गन्तव्यं, तदा सः प्रकृतिसौन्दर्यं वर्णयन् आत्मनः भावनां प्रक्षिपति। शृङ्गाररसस्य प्रधानत्वेन, हृदयस्पर्शिन्यः उपमाः, रूपकानि, चन्दनवनानि, हिमगिरयः, जलप्रपाताः, वनपुष्पाणि च यक्षस्य विरहवेदनां संविदन्ति। यथा —

**"तामारामां हरितकदलीन्यस्तमूलामनेकैः
पुष्पैः कल्पद्रुमशिखरिणः सेवितां पक्षिसंघैः।
यत्र स्निग्धं परिमलभृतां मालतीनां च वातः
स स्यान्मार्गः सुकृतिन भवेद्गन्तुकामस्य दास्यै॥"**

(पूर्वमेघः)

एषः श्लोकः केवलं रम्यं स्थलं न सूचयति, अपि तु यक्षस्य भावबद्धनिर्देशः अस्ति—सः इदं वर्णयन् स्मरति स्वप्रियायाः सहकृतान् सन्दर्भान्, चन्दनसुगन्धिं वातम्, पक्षिरवम्, इत्यादिकं, यानि विरहमग्नस्य चित्ते सततं उद्भवन्ति।

मेघदूते कालिदासेन प्रकृतिः भावानां विशिष्टव्यञ्जकत्वेन विन्यस्तम्। तत्र प्रत्येकं दृश्यं यक्षस्य अन्तःकरणवृत्तिं, तस्य भावस्य सजीवचित्रणं च दर्शयति। यक्षस्य प्रेमवेदनां कविः प्रकृतिवर्णनेन बिम्बरूपेण स्थापयति। यदा यक्षः प्रियायाः नगरं, तत्र स्थितं निवासं, तस्य दर्शनं, तथा तस्य प्रियायाः मनःस्थितिं चिन्तयति, तदा सः प्रत्यक्षं न कथयति, किन्तु प्रकृतेः माध्यमेन तं सर्वं सम्यक् दर्शयति। उदाहरणरूपेण, प्रियायाः समीपे एकं आश्रमं यत्र शान्तवातायनं, चन्दनगन्धयुक्तः वातः, सुमनसां मधुरगन्धः च अस्ति, इत्यादिनि वर्णयन्ते। अत्र यक्षः न केवलं स्थानवर्णनं करोति, अपि तु तेन प्रियायाः कृते शान्तिं, सुखं, च सन्देशं प्रेषयति। यथा —

**"तस्मिन्नादौ कनककमलच्छायमापन्नदीप्तिं
कुन्दक्षीरप्रकरमधुरं प्रेक्षणीयं च रम्यम्।
गत्वा तं त्वं मधुरवचनैः सान्त्वयित्वा प्रियायै
ब्रूयान्मन्दं मधुरमधुना जीवितं तस्य मेऽस्ति॥"**

(उत्तरमेघः)

एषः श्लोकः यक्षस्य आन्तरिकव्यथा, तस्य विरहभावनां च अभिव्यक्त्यर्थं प्रकृतेः उपयुक्तिं सूचयति। प्रियायै कथं शान्तिदायकः सन्देशः दीयते, इत्यस्य अद्भुतं चित्रणं दृश्यते।

कालिदासः यथा मेघं दूतत्वेन कल्पयति, तथैव तस्य गमनमार्गे ये पर्वताः, वनानि, नदीः, नगरीः, ते अपि यक्षस्य आन्तरिकभावानां दर्पणरूपेण सन्निविष्टाः। अत्र यक्षः प्रकृतिदृश्यं उपलक्ष्य प्रियायाः चिन्तनं करोति। तस्य हृदये व्याप्तः विरहदाहः तस्य नयनदृष्टिं रम्यं दृश्यं अपि शोकयुक्तं करोति। उदाहरणरूपेण, पर्वतशिखरं दृष्ट्वा सः तं आलिङ्गनं इव चिन्तयति; वनानि दृष्ट्वा तत्र सहगमनं स्मरति। अयं सम्पूर्णं प्रकृतिपरिसरः तस्य स्मृतिमञ्जरीं प्रबोधयति। अतः कालिदासस्य प्रकृतिः भावना, अनुभूति, स्मृति, आशा, च विरहस्य सम्यक् मिश्रणरूपेण दृश्यते। यथा —

**"आलोक्यैनं सुरभिसुमनोवृन्दसंपन्नमाशु
स्मृत्वा तं त्वं प्रियजनसखं मेवमेव प्रपेद्याः।
यत्रोत्तुङ्गः पतति जलदः पर्वते शीतरश्मौ
स स्निग्धोऽयं हृदयममलं नन्दयेद्भव्यमास्य॥"**

(उत्तरमेघः)

अत्र श्लोके यथा हिमगिरिशिखरं, जलदस्य पतनं, सुमनोहराणां पुष्पाणां गन्धः च योजितः अस्ति, तथैव यक्षस्य प्रेमव्यथा, तस्य पुनर्मिलनप्रत्याशा च प्रकृतिसौन्दर्ये विलीनं दृश्यते। अत्र प्रकृति न केवलं सज्जा, अपि तु कविता एव अस्ति।

५. ऋतुसंहारे सौन्दर्यस्य चरमसीमा

कालिदासस्य ऋतुसंहारम् नामकं काव्यं प्रकृतिसौन्दर्यस्य सजीवचित्रणेन अद्वितीयं साहित्यरत्नं स्वीकृतम् अस्ति। अत्र कविना न केवलं षड् ऋतवः वर्णिताः, किन्तु तेषां साहजिकसौन्दर्यं, तदनुगुणं मानवजीवनम्, प्रेमसम्बन्धाः च विशेषतया निरूपिताः। कालिदासः प्रत्येकं ऋतुं केवलं कालविभाजनरूपेण न दृष्टवान्, अपि तु तं सजीवसंवेदनया, चित्रमयी कल्पनया च आलोकितवान्। वसन्ते कुन्दमल्लिकामालिन्यः सुरभितः पवनः, ग्रीष्मे मञ्जीरविहीनपादपातयुग्मं, वर्षायाम् आकाशमण्डले मेघानां रासक्रीडा, शरदि पूर्णचन्द्रप्रकाशः, हेमन्ते शिशिरस्नानोत्सवः, शिशिरे हिमसंवृतवनवाटिकाः—एतानि सर्वाणि सौन्दर्यविलासस्य परमावस्थां दर्शयन्ति। विशेषतः कविना वसन्तकालस्य वर्णने यदुक्तम्—

"कान्तारम्यविलासिनीमुखसरोजप्रसन्नहासमिव।

वसन्तमुपगतमवेक्ष्य जनः समुत्सुकतया स्फुरति॥"

अत्र कविः वसन्तस्य आगमनं प्रियतमानस्य हसितेन उपमितवान्। कस्यापि ऋतुं केवलं नानारूपद्रव्यसमूहः इति न स्वीकरोति, अपि तु तस्य पर्यावरणे जनस्य हृदयस्पन्दनं, तं प्रति आशा,

अनुरागः च दृढं गाढं च बन्धं स्थापयन्ति। कालिदासस्य सौन्दर्यचिन्तनं केवलं नेत्रानन्दकरं न, अपि तु समग्रजीवनानन्दकरं च अस्ति। तस्य काव्ये सौन्दर्यम् आत्मभावस्य प्रतिविम्बरूपेण विराजते।

ऋतुसंहारे कालिदासस्य सौन्दर्याभिव्यक्तिः सर्वोत्कृष्टतां गच्छति यदा कविः वर्षारुतौ जीवितचैतन्यस्य, अनुरागप्रबोधनस्य च, सौन्दर्यमयवर्णनं करोति। अत्र मेघगर्जनं, विद्युत्कलापः, जलधारापातः, मनोज्ञसुगन्धिः, नर्तितविहङ्गमाः, चक्रवाकयोः मिलनम् च यथार्थसौन्दर्यस्य रंगमञ्चे प्रस्तुति इव दृश्यते। विशेषतः प्रिययोः मिलनवेला, गन्धवहवातः, स्त्रीणां शिथिलवस्त्रधारणं, अङ्गनायाः कपोलावलम्बितकुन्तलः—सर्वं कालिदासेन चित्रमिव उपस्थापितम्। यथा सः वर्णयति—

"मेघैर्मैदुरमम्बरं वनभुवः स्निग्धाः समुत्फुल्लताः।

आकाशं कुसुमावलीमिव दधत् सर्वं समारब्धवत्॥"

एवं श्लोके कालिदासः आकाशं पुष्पमालावद्धं इव दर्शयति, यत्र मेघाः पुष्पाणिव, विद्युत् मालारत्नानि इव, जलधारा सुरभिकुसुमधारायाः इव कल्पिताः। सौन्दर्यवर्णनं अत्र केवलं दृष्टिगोचरं न, अपितु मनोवेगं स्पृशति। अस्य काव्यस्य प्रत्येक ऋतुं सजीवभावेन अनुभूतवान् कविः, तेन तस्य दृष्टिः केवलं अलङ्कारिकानन्दं न, जीवनरसमयी अपि अस्ति।

शरदृतुकाले कालिदासेन प्रकृतिः सच्चरमं सौन्दर्यम् आविर्भावयति। निर्मलनभः, विमलसरसिजानि, चन्द्रप्रभायुक्तः नक्तं, सौम्यवातः च शरदतोः विशेषत्वं सूचयन्ति। कालिदासस्य दृष्ट्या, शरदः विश्रामस्य, सौम्यस्य, च शान्तेः प्रतिकृतिः अस्ति। विशेषतः चन्द्रप्रभायाम् रमणीययुवतिसंवादः, प्रियप्रेमा, तथा प्रकृतिसंलापः अत्यन्तम् भावनायुक्तम् अस्ति। कविः शरदाम् न केवलं सौन्दर्यरमणीं वदति, अपि तु सा रसिकहृदयप्रशान्त्यै कारणं भवति। यथा श्लोके—

"उदिते चन्द्रमसि निर्मलचन्द्रोदयेन

विकसितपद्मिनीवनं मनोहरं भवति।

तत्र प्रियायाः मुखकमलदर्शनेन

हृदयस्य प्रमोदः प्रभूतः जायते॥"

एषः वर्णनं दर्शयति यथा प्रकृतिसौन्दर्यं मानवीयं भावसमृद्धिं वर्धयति। अत्र कालिदासः अलंकारप्रयोगात् अधिकं हृदयग्राहिण्याः भावानां अनुभूतिं प्रकटयति। अनेन सूच्यते यत् तस्य काव्ये सौन्दर्यं केवलं दृश्यविषयमात्रं न, अपि तु भावविषयोऽपि अस्ति।

६. प्रकृतेः मानवीकरणम्

कालिदासः कविकुलगुरुः इति विशेषणेन यथार्थतया पूज्यते, कारणं यत् तस्य काव्येषु प्रकृतिः केवलं स्थूलचित्ररूपेण न दृश्यते, अपि तु एकं जीवन्मानवस्वरूपेण सजीवता प्राप्तवती अस्ति। तेन कविना प्रकृतिसेवनं न केवलं सौन्दर्योपासना रूपेण, अपि तु भावनात्मकसंपृक्तरूपेण कृतम्। कालिदासः प्रकृतिं

जनजीवनस्य अंगीभूतं, मानवीयगुणैः पूरितं, संवेदनात्मकं च तत्त्वं रूपेण चित्रयति। वनानि, पर्वताः, नद्यः, मेघाः, पुष्पाणि, पक्षिणः, ऋतवः च—एते सर्वे कविना जीवनयुक्ताः, चेतनावन्तः, भावयुक्ताः च कल्पिताः। अत्र कविः मानवीकरणस्य तन्त्रेण प्रयोगेन प्रकृतेः प्रति मानवस्य आत्मीयतां, संवेदनां, च बन्धुतां दर्शयति। सामान्यतया ये द्रव्यसमूहाः प्रकृत्याः भिन्नभावे गण्यन्ते, कालिदासस्य दृष्टौ त एव प्रेयसी, बन्धु, सखा, अथवा गुरु इव प्रकटन्ते।

कालिदासस्य मानवीकरणदृष्टिः केवलं अलंकारनिबद्धा नास्ति, किन्तु तस्य भावजगतोदयस्य प्रतीकायामपि दृढतया संस्थिता अस्ति। यदा कविः मेघं सन्देशवाहकं करोति, तदा सः न केवलं मेघस्य गमनं वर्णयति, अपि तु तं सजीवसखा इव ग्राहयति। अत्र मेघः केवलं जलवर्षणकर्ता नास्ति, किन्तु एकः भावनायुक्तः सहचरी, प्रियवियोगदग्धस्य जीवनधारा भवति। एवं पर्वताः स्थैर्यस्य, नद्यः सततप्रवाहिन्याः करुणायाः, तरवः वात्सल्यस्य, पत्राणि च सन्देशदायिनां रूपेण चित्रितानि। अयं मानवीकरणपद्धतिः तदा एव सफलास्ति, यदा पाठकः प्रकृतिवस्तूनि मानवानां स्थानं गृहीत्वा अनुभवति। कालिदासस्य काव्येषु पक्षिणः न केवलं शब्दायमानाः, अपि तु विश्रान्तिकामाः, सन्देशवाहकाः, अथवा आलस्यविलसिताः इव दर्शयन्ते। वृक्षाः अपि स्त्रीत्वगुणैः युक्ताः, कम्पमानाः, लज्जायुक्ताः, मधुरवदनविलसितप्रदर्शकाः च सन्ति।

एवं मानवीकरणेन कालिदासः केवलं प्रकृतिं जीवन्तां न करोति, अपि तु मानवानां कृते प्रकृतिसंवादस्य नवीनद्वाराणि अपि उद्घाटयति। प्रकृतिः तस्य काव्ये सहचर्यायाः, मार्गदर्शनस्य, चिन्तनस्य च कारणं भवति। विशेषतः यदा कविः प्रियवियोगदग्धस्य नायकस्य अन्तःकरणदशां प्रकटयति, तदा सः प्रकृतिवस्तूनि तस्य दुःखस्य साक्षिणः, सान्त्वनादायकाः, अथवा हृदयवेदनायाः प्रतिबिम्बरूपेण प्रयुज्यते। अत्र मानवीकरणं केवलं काव्यरसवर्धकं न, अपि तु अनुभूतिसम्पन्नं, चिन्तनसमर्थं च अस्ति। अयं दृष्टिकोणः आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये अपि अतीव प्रासङ्गिकः, यतः प्रकृत्याः प्रति मानवस्य संवेदनाहीनता एव पर्यावरणसमस्यायाः मूलं भवति। यदि मानवः कालिदासवत् प्रकृतिं आत्मीयतया पश्यति, तर्हि पर्यावरणरक्षणे, संसाधनसंरक्षणे, तथा सजीवप्रकृत्याः रक्षणे अपि सजगः भविष्यति।

अन्ततः ज्ञातव्यम् यत् कालिदासस्य मानवीकरणदृष्टिः केवलं काव्योपयोगाय न, अपि तु मानवीयविकासस्य साधनमपि अस्ति। सः जनानां हृदये प्रकृतिसम्बद्धः सौन्दर्यबोधः, संवेदनायाः भावः, च प्रकृतिसंरक्षणस्य चेतना जागरूकां करोति। कालिदासस्य दृष्ट्या, प्रकृतिः न केवलं स्थावरवस्तु, अपितु जीवमानप्रेयसी, साक्षिणी, संवेदनायाः पूजिता देवी इव अस्ति। अस्य भावस्य गम्भीरता, चेतनायुक्तता च अस्मान् अपि प्रकृतिवेत्तारः, प्रकृतिसेवी, च प्रेक्षकः करोति। अतः कालिदासस्य मानवीकरणतत्त्वं न केवलं काव्यविशेषस्य अलंकारमात्रं, अपि तु एकं जीवनदृष्टिकोणमपि अस्ति, यः जनानाम् अन्तःकरणं स्पृशति, तान् प्रकृतिसंरक्षणे प्रेरयति च।

७. भारतीयकाव्यशास्त्रे प्रकृतेः स्थानम्

भारतीयकाव्यशास्त्रे प्रकृतेः अत्यन्तं महत्वपूर्णं स्थानं विद्यते। न केवलं प्रकृतिः एकं विषयवस्तुं भवति, किन्तु सा काव्यस्य रसवर्धनाय, स्थायीभावस्य अनुकूलतायाः, च अलंकारप्रदर्शनस्य माध्यमं रूपेण अपि ग्राह्यते। प्राचीनकाव्यशास्त्रकाराः यथा भरतमुनिः, आनन्दवर्धनः, मम्मटः च प्रकृतिं केवलं नाट्यवेद्यवस्तु इत्येव न विवेचयन्, अपि तु तस्यां अन्तर्निहितं सौन्दर्यं, रसात्मकता च लक्ष्यीकृत्य विमर्शम् अकुर्वन्। विशेषतया आनन्दवर्धनस्य "ध्वन्यालोक" ग्रन्थे प्रकृतिवर्णनं ध्वन्यात्मकप्रभाववर्धनाय अनिवार्यं घटकं इति प्रतिपाद्यते।

यथा आनन्दवर्धनः ध्वन्यालोके लिखति —

"प्रकृतिवर्णनं न केवलं वर्ण्यवस्तुनः रूपसमर्पणाय भवति,

अपि तु रसोत्पत्तेः मूलकारणं भवति।"

एवं वाक्येन तस्य अभिप्रायः स्पष्टः भवति यत् प्रकृतिः केवलं स्थूलवर्णनं न, अपि तु रसस्य, विशेषतः शृङ्गारस्य, कारकत्वेन कार्यं करोति। उदाहरणार्थं, यदा कविः वसन्तऋतौ पुष्पवाटिकायाः वर्णनं करोति, तदा केवलं पत्रपुष्पाणि न वर्णयन्ते, अपितु तस्याः सौन्दर्येण, मृदुतया, च सुगन्धेन नायकनायिकयोः अन्तःकरणे उत्पन्नं शृङ्गाररसः प्रमुखं भवति।

मम्मटः अपि "काव्यप्रकाशे" वर्णयति यत् प्रकृतिवर्णनं नायिकाभावनायाः प्रतिकूलं चेत्, तर्हि सः रसभङ्गकरो भवति। अतः प्रकृतिः केवलं सौन्दर्यवस्तु न, अपि तु काव्यशास्त्रदृष्ट्या सहायकशक्तिः इति निश्चितं कथ्यते।

भारतीयकाव्यशास्त्रे अपि ऋतुवर्णनस्य, वनवर्णनस्य, जलवर्णनस्य, नभसः च विशेषं स्थानं अस्ति। कालिदासादिकवयः एतेषां वर्णनेन भावविशेषस्य उद्दीपनं कृत्वा, पाठकस्य मानसपरिणामं साधयन्ति। रससिद्धान्ते उद्दीपनविभावाः अतीव आवश्यकाः; एते च प्रायः प्रकृत्याः अंगानि एव भवन्ति।

अतः यथार्थतया कथ्यते चेत्—भारतीयकाव्यशास्त्रे प्रकृतिः काव्यस्य हृदयम् इव गण्यते। सा केवलं स्थूलदृश्यवर्णनस्य साधनं न, अपि तु अन्तर्मनसि स्पन्दनं सृजन्ति। काव्ये प्रकृतिः न केवलं आलम्बनं, अपितु अनुभवस्य माध्यमं, रसस्य जनकं, तथा सौन्दर्यस्य साक्षात् प्रतिरूपं इति निरूप्यते। अतः, भारतीयकाव्यशास्त्रदृष्ट्या प्रकृतेः स्थानं अत्यन्तं गौरवपूर्णं, रसात्मकं, च अध्यात्मसम्पन्नं इत्येव स्वीकार्यते।

८. निष्कर्षः

प्रकृतिसौन्दर्यस्य विमर्शः कालिदासस्य काव्येषु केवलं सहजानुभवः न, अपि तु तत्त्वदर्शिनः कवेरात्मभावस्य गम्भीरं प्रतिबिम्बनं च अस्ति। सः प्रकृतिं केवलं भौतिकसंसारस्य दृश्यरूपेण न पश्यति, अपि तु तस्य अन्तर्यामी चेतनारूपां, भावसम्पन्नां, जीवितसंघर्षस्य संवलितप्रतिनिधिं च रूपयति। "कुमारसंभवम्" इत्यस्मिन् प्रकृतिः सौन्दर्यस्य परमोत्कर्षं दर्शयति, यत्र पर्वताः, वनानि, पुष्पाणि, ऋतवः च

नवयौवनस्य प्रतीकत्वेन प्रस्तुतानि। हिमालयस्य स्थैर्यम्, पार्वत्याः सौम्यता, वसन्तस्य मृदुता—एते सर्वे प्रकृतेः भावात्मकस्वरूपं सूचयन्ति।

"मेघदूतम्" नामककाव्ये कालिदासः प्रकृतिं भावप्रेषिकायाः रूपेण कल्पितवान्। यक्षः विरहवेदनया पीडितः, मेघं प्रियायाः सन्देशवाहकं रूपेण उपयोजयति। अत्र मेघः न केवलं जलदः, अपि तु संवेदनायाः मूर्तरूपम्। यत्र यत्र मेघः गच्छति, तत्र तत्र कालिदासेन प्रकृतिसौन्दर्यं, स्थलविशेषस्य भावनात्मकत्वं च सूक्ष्मतया चित्रितम् अस्ति। प्रत्येकं स्थलं न केवलं वर्ण्यं, अपि तु अनुभवनीयं च भवति— अयम् एव कालिदासकाव्यस्य वैशिष्ट्यम्।

ऋतुसंहारकाव्ये प्रकृतिः मानवीयभावनां प्रतिबिम्बरूपेण स्थितवती। ग्रीष्मस्य तापः, वर्षायाः हर्षः, हेमन्तस्य शैत्यं—एते सर्वे भावनां विकाररूपेण प्रकटिताः। कालिदासस्य दृष्टौ प्रकृतिः स्थिरा न, अपि तु चैतन्यमयी, परिवर्तनशील च अस्ति। एवं प्रकृतिः कविनः हृदयसम्वेदनस्य मूर्तस्वरूपं जाती, यत्र प्रत्येकं वर्णनं भावाभिव्यक्तेः हेतुं वहति। अस्मात् सम्पूर्णविमर्शात् स्पष्टं दृश्यते यत् कालिदासकाव्येषु प्रकृतिः न केवलं सौन्दर्यवर्णनस्य माध्यमं, अपितु रसोत्पत्तेः मूलाधारः, भावानां संवाहकशक्तिः च अस्ति। अनेन, कालिदासः भारतीयकाव्यपरम्परायां प्रकृतिप्रियकवीनाम् अग्रगण्यः सिद्धः।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

- कालिदासः। *कुमारसंभवम्*। सम्पा. पं. सत्यव्रतशास्त्रीः। वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत सीरीज, 2004।
- कालिदासः। *मेघदूतम्*। सम्पा. माणिकचन्द्रजैनः। दिल्लीः मोतीलाल बनारसीदास, 2002।
- कालिदासः। *ऋतुसंहारः*। सम्पा. कृष्णमाचारीः। चेन्नईः प्रकाशनम् चन्द्रा प्रकाशनम्, 2005।
- कालिदासः। *अभिज्ञानशाकुन्तलम्*। सम्पा. गङ्गासागरमिश्रः। वाराणसीः भारतभारती प्रकाशन, 2001।
- विद्यानिवासमिश्रः। *कालिदासकाव्येषु प्रकृतिचित्रणम्*। वाराणसीः रत्नभारती, 1999।
- पिशल, डी.आर.। *भारतीयकाव्यशास्त्रे प्रकृतेः सौन्दर्यदृष्टिः*। कलकत्ताः एशियाटिक सोसाइटी, 1987।
- भट्ट, रामचन्द्रः। *प्रकृतिसौन्दर्यं कालिदासकाव्येषु*। उज्जयिनीः कालिदाससंस्थानम्, 2008।
- द्विवेदी, शिवबहादुरः। *संस्कृतसाहित्ये प्रकृतिचिन्तनम्*। दिल्लीः नाग पब्लिशर्स, 2010।
- पाठक, देवकीनन्दनः। *कालिदासस्य कवित्वे भावबोधः*। लखनऊः सरस्वती पुस्तकालयः, 1995।
- शास्त्री, लक्ष्मणः। *ऋतुसंहारस्य काव्यगौरवम्*। जयपुरः संस्कृत पुस्तकालयः, 2007।
- मिश्र, सुधाकरः। *प्राच्यकाव्येषु प्रकृति-दर्शनम्*। पुणेः सह्याद्री पब्लिशर्स, 2011।
- त्रिपाठी, रमेशः। *काव्यशास्त्रस्य विकासः कालिदासात् आरभ्य*। काशीः चन्द्रप्रकाशनम्, 2009।
- भट्टाचार्य, शशिभूषणः। *भारतीयकवीनां प्रकृतिदृष्टिः*। कोलकाताः नन्दन पब्लिशिंग, 2003।

- गौड़, रामगोपालः। मेघदूते प्रकृतिः भावव्यञ्जकत्वम्। उज्जैनः कालिदास विद्यापीठः, 2012।
- जोशी, उमेशः। कालिदासस्य काव्यदृष्टिः। मुंबईः भारत संस्कृत ग्रंथमाला, 2006।